

ESTATS DE LA QÜESTIÓ

El treball infantil a la indústria tèxtil catalana. (1850–1914)

Cristina Mas Andreu

"En Badalona trabaja en la fábrica el obrero Sebastián Perea, de siete años. Señores, ¡un obrero de siete años! Y hay otros que no leo porque no quiero molestar, y porque es inútil todo. Si no hemos de conseguir nada ¿para qué traer un protocolo de papeles?... Si en vez de haber recomendado a los gobernantes el cumplimiento de esta ley, se hubiera nombrado una comisión de obreros que vigilase, entonces sí que se habría cumplido; pero eso no lo quiere la clase media ¿Cómo delegar los poderes en los obreros para perjudicar a las clases acomodadas? No: la clase media, cuando dé algo, será porque a la fuerza hayamos podido arrancárselo, no por otra cosa".

Resposta de Juan Serna, treballador de la fusta, a l'enquesta de la Comisió de Reformes Socials, (1885)

Comisión de Reformas Sociales, *Información oral y escrita sobre el estado y las necesidades de los trabajadores*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1985, vol I, pàg. 163

4. El treball infantil al sector tèxtil

5. El treball infantil i l'economia familiar

6. La regulació legislativa del treball infantil: origen i evolució del dret al treball

7. El cas de Sabadell

8. A tall de conclusió

9. Bibliografia

El món obrer davant el treball infantil

L'actitud del moviment obrer davant el treball infantil és un aspecte molt interessant, per bé que trobem greus dificultats de caire documental i metodològic per apropar-nos-hi. Com sempre, les opinions dels qui no tenien els ressorts del poder són més difícils de rastrejar, i depassar l'àmbit de les publicacions de les organitzacions per trobar els plantejaments dels treballadors de base resulta, a vegades, impossible. Malgrat les dificultats, l'estudi de l'opinió obrera davant el treball infantil ens hauria de permetre aprofundir l'anàlisi de l'experiència i dels mecanismes de sorgiment de la consciència de classe: eren els infants considerats un sector més de treballadors? quina influència tenia l'experiència d'haver estat infant obrer en el sorgiment de la consciència? hi havia una actitud diferencial dels treballadors i les treballadores? fins a quin punt les relacions jeràrquiques de la família es traslladaven al món del treball? com va influir el debat sobre el treball infantil i l'intervencionisme de l'estat en els orígens del moviment obrer? Aquests aspectes no han estat treballats encara i haurien de ser objecte de posteriors investigacions. En aquest capítol avancem només algunes línies de treball, conscients que és l'aspecte menys estudiat que abordem.

A banda de la premsa obrera, podem obtenir informació sobre les actituds dels treballadors davant el treball infantil a la *Información* realitzada per la Comissió de Reformes Socials a partir de 1883, on només el moviment socialista va accedir a assistir com a informant davant la comissió per tal de donar a les seves

denúncies un ampli ressò. Els anarquistes, d'acord amb el seu rebuig al reformisme burgès, es van negar a assistir-hi, i els plantejaments socialistes van trobar una plataforma propagandística que seria molt important en el creixement de l'organització.

Els organitzacions de treballadors a Catalunya no van adoptar explícitament l'eradicació del treball infantil com un dels eixos de les seves mobilitzacions. És natural que fos així, i que fins i tot en alguns casos els treballadors s'oposessin a l'acomiadament d'infants en compliment de la llei: la supervivència material de les seves famílies depenia, com veurem en el següent capítol, dels ingressos que podien aportar els fills. Les reivindicacions centrals van girar entorn l'increment salarial, la reducció de la jornada, i la defensa de l'associacionisme i els drets sindicals; i progressivament van guanyar pes les reivindicacions relatives al procés de producció. Tanmateix, el fet que no trobem grans mobilitzacions contra el treball infantil no suposa que el moviment obrer hi fos indiferent. Práxedes Zancada, en l'obra abans citada, fa referència a la preocupació que entre els treballadors generava l'incompliment de les lleis de protecció del treball infantil i femení, incompliment que posava de manifest les greus limitacions del reformisme estatal:

"Toribio Reoyo, el leader del socialismo en Barcelona, sostiene por el contrario en su informe, que una de las causas del malestar de la clase obrera catalana, malestar explotado por los anarquistas para sus fines de agitación y de trastornos, es el incumplimiento de la ley sobre el trabajo de las mujeres y niños, incumplimiento que hace dudar á los obreros de que por las vías legales puedan obtener las reivindicaciones á que tienen derecho, y que les inclina á los procedimientos de fuerza preconizados por los libertarios'. En otro informe de un obrero catalán, D. Jaime Pons dice: 'los obreros todos o casi todos queremos que se cumpla la ley del trabajo de las mujeres y los niños, pues tal ley protege á nuestras esposas y á nuestros hijos, á los que hay que suponer tengamos algún cariño, y en cambio todos ó casi todos los patronos se oponen á ese cumplimiento pues consideran saldrán de él perjudicados en sus intereses.'"25

És freqüent trobar a la premsa i l'activitat obrera denúncies al treball infantil com una forma de sobreexplotació. Així, Juan Almela, en una conferència llegida al Círculo Socialista Obrero de Madrid, el juny de 1889 exhortava els treballadors a revoltar-se contra el treball infantil: "Ya que los burgueses no mejorarán nunca la condición del niño, hagamos por nuestra parte todo lo posible para que termine el reinado e la explotación y de la inmoralidad: salvemos al niño, salvémonos nosotros." I més endavant, "Ante la inhumana, bárbara e infame explotación que se leva á cabo con nuestros hijos, con inocentes seres de uno y otro sexo, que si han cometido algún delito no ha sido otro que el nacer de padres proletarios, que venir á un mundo regido por insituciones burguesas (...) ante la injusticia con que somos tratados los esclavos blancos; (...) si queréis que la explotación que se ejerce sobre vosotros, sobre vuestras esposas, sobre vuestros queridos hijos (...) trabajad sin descanso por que los obreros todos vengan á nuestro lado."26

El 1910, *Solidaridad Obrera* denunciava un encuadernador per explotar infants al seu taller: "Hay en la calle de Guardia un burguesito encuadernador tan desalmado que, sin temor a pecar de exagerados, podemos ponerlo en la categoría de los de peor calaña. Y para probar lo que decimos, vamos a poner un botón de muestra (...). En su taller tiene muchachas y muchachos que si no bajan de los ocho años, no exceden tampoco de los quince, siendo el jornal máximo que se cobra (no el que se gana) el de seis ú ocho pesetas semanales, por un trabajo brutal de doce horas normalmente, ya que generalmente las hace trabajar diecinueve o veinte horas, recompensando las que sobrepasan las doce con un plus de cinco y diez céntimos por hora. La semana pasada, por no ir más lejos, eran las cinco de la madrugada cuando todavía trabajaban las infelices niñas."27

De fet, en la reivindicació general de reducció de la jornada i de posar fi a l'esclavitud laboral, és present l'exigència de disminuir les hores de treball dels infants i de millorar-ne el salari i les condicions. En l'exigència de la millora de la situació dels infants treballadors hi ha implícita, de fet, l'acceptació del treball infantil, considerat en alguns casos un valor positiu. En trobem un exemple en el text abans citat de Juan Almela: "Laudable es que el niño se habitue al trabajo: la higiene no sólo lo consiente, sino que lo reclama, pero a condición de que sea un elemento de salud, que no se lleve a cabo en locales insalubres; que al reunirse por la noche con sus padres nada haya perdido, antes al contrario, persente ganancias positivas; que el importe

de su trabajo manual sea la justa recompensa de cumplir con un deber humano, no de inicua explotación."28

A més, també trobem denúncies del treball infantil en la defensa de la salut dels treballadors, que feien referència a seguretat i higiene el treball, i posaven de relleu les conseqüències del treball sobre la salut dels infants. Els socialistes, a les diverses intervencions davant la Comissió de Reformes Socials en l'enquesta de 1884 ens n'ofereixen diversos exemples: "En otros oficios, como por ejemplo el de carpintero y el de cerrajería he visto que se carga a esos niños con cercos, espuelas de herramientas y otras cosa, propias más bien de que las lleve una caballería. Hay también talleres donde tienen un carrito de mano que llevan entre dos niños, a los cuales se les estimula diciéndoles 'fulano puede más que tú' con objeto de que tiren con más fuerza, hasta que mueran reventados, porque con esa edad no hay conciencia de lo que se hace."29

Pérez Agua, de la secció del ferro, denunciava davant la Comissió: "Hay en cierta fábrica un chico de diez años tirando del fuerce que, naturalmente está raquítico, porque tiene que hacer grandes esfuerzos. Da lástima ver aquello; a mi me repugna (...) y no es que esté solo, es que son varios: allí hay otro que le llamo microbio por lo chiquito que es."30

L'Ateneu Obrer de Jaén describia les condicions de treball dels infants a les mines de Linares en els següents termes: "[Los niños] el principal servicio que prestan es en el interior, transportando tierras generalmente en espuelas al hombro, trabajo penosísimo porque es mucha la carga, mucha la actividad con que han de prestar este servicio, las distancias a veces son largas, las galerías tortuosas. (...) En el piso casi siempre hay agua, a veces con media vara de altura, el piso desigual, unas veces con lodo, otras con piedras desiguales y cortantes, trabas, clavos, railes, etc. Además el alumbrado consiste en un candil que no suelen llevar consigo. (...) es decir, que casi a oscuras (...). A los muchachos dedicados a este servicio se les denomina paseantes."31

De forma lateral, l'exigència d'increments salarials era una manera de qüestionar els salaris de subsistència que feien el treball infantil imprescindible en els ingressos familiars obrers. En el mateix sentit, un obrer d'Alcoi manifestava a la Comissió de Reformes Socials el 1892: "Ningún padre es tan descorazonado que someta a sus tiernos hijos a la dura ley del trabajo, y si lo hace es impelido por la triste necesidad, es porque há de menester el jornal del pequeñuelo para añadirlo a los ingresos de su casa como último recurso con que saldar el déficit de su escueta bolsa (...) Para que el trabajo infantil disminuya (porque desaparecer en absoluto no es posible) hay que tratar en primer lugar de mejorar la condición económica de la clase obrera."32

Ignacio García Ninet ha assenyalat, tot i que sense aportar exemples que, en ocasions, la lluita contra l'atur portava a l'exigència de reduir el treball de dones i infants: "El interesamiento de los trabajadores adultos no tanto porque se les liberase a ellos de horas de trabajo, cuanto a las mujeres y a los menores— por razones fisiológicas dirían— con la finalidad de que los empresarios se vieran forzados a contratar mano de obra adulta que había estado tenuta por más cara y menos sumisa que la otra, lo cual nos sitúa junto a otro de los factores de intervención (...) el del desempleo, o, mejor, el deseo (...) de que se reparta el bien escaso que en determinados momentos llega a ser el trabajo."33

No és fins que el treball infantil suposa una competència sobre el treball qualificat que hi ha una reacció organitzada de rebuig per part del moviment obrer. Les úniques referències explícites a la reducció del treball infantil apareixen en el món obrer gairebé sempre vinculades al treball de les dones, en el marc de la lluita contra la desqualificació del treball derivada de la innovació tecnològica. Angel Smith ha explicat com aquesta lluita va ser especialment intensa a partir de 1880, quan la indústria cotonera catalana va entrar en crisi davant la caiguda de la demanda derivada de la depauperació del camperolat com a conseqüència de l'entrada massiva de blat rus i nord-americà. La crisi es va pal·liar en gran mesura gràcies als mercats antillans, protegits per a la producció peninsular. Aquesta vàlvula d'escapament va ser anul·lada a rel de l'emancipació de les colònies el 1898, de manera que a partir de 1900, la indústria cotonera catalana va entrar en un procés de crisi de sobreproducció del qual no sortiria fins el 1914, a causa de l'increment de la demanda europea derivat de la Primera Guerra Mundial.

Per fer front a la crisi, a partir de 1880 els industrials catalans van adoptar polítiques de reducció dels costos de producció, basades en la intensificació del treball, la innovació tecnològica, la reducció dels salaris i l'allargament de la jornada, i també en la substitució dels treballadors masculins per dones i infants, menys qualificats, al marge del moviment obrer organitzat i per tant més barats. Aquest procés es va caracteritzar en el filat per la substitució de les màquines selfactines per les anomenades contínues, amb la qual cosa els empresaris podien prescindir dels filadors qualificats, que exercien tasques supervisores i tenien un elevat grau de control sobre el procés productiu, ja que controlaven el reclutament d'anusadors i altres treballadors auxiliars. Amb les contínues, que exigien menys coneixements tècnics i menys força física, s'entrava en una nova divisió del treball que permetia la substitució dels homes per mà d'obra infantil i femenina. . Analitzarem més a fons les conseqüències d'aquest procés en el proper capítol

Angel Smith sintetiza la reacció per part dels filadors, que va donar lloc a l'anomenada "Guerra de les Contínues": "Dentro del mundo textil los hombres no ponen inconveniente en que mujeres solteras trabajen antes de casarse en las labores preparatorias peor pagadas, consideradas por los hombres impropias de su sexo, y que niños y niñas les ayuden en ellas, lo que supone un importante complemento a la economía familiar obrera, pero insisten en que al hombre le corresponde la plaza de hilador. De alguna forma, por tanto, el trabajo en la fábrica refleja la estructura patriarcal de la familia obrera (imagen que se refuerza por el hecho de que a menudo varios miembros de la misma familia trabajen en la misma fábrica). El intento de los patronos de substituir a los hombres por mujeres en las nuevas continuas a partir de 1880 causará lógicamente gran indignación entre las filas obreras y un firme propósito de no acceder, y dada la fuerza de los hombres dentro del proceso de producción esto dará lugar a un largo y amargo conflicto."³⁴

Alejandro Andreassi ha arribat a conclusions similars estudiant la conflictivitat laboral a Barcelona en el mateix període. En analitzar les motivacions dels conflictes, l'autor destaca que els aspectes salarials causen només un terç de les lluites, mentre que la durada de la jornada, l'organització i disciplina del treball i la defensa dels drets sindicals són a la base de la resta de conflictes. L'autor explica aquest fet argumentant que aquesta era la forma més directe d'enfrontar el procés de desqualificació i intensificació del treball que impulsava la patronal davant la crisi, en un moment en què els empresaris prioritzaven aquestes estratègies per davant de la innovació tecnològica: "La inusual importancia y peso de las reivindicaciones no salariales que tienen relación directa con la organización del proceso de producción así como la defensa de la presencia activa de las sociedades de resistencia en el ámbito laboral, revela que desde el cambio de siglo y por lo menos hasta el período de la Primera Guerra Mundial, la población trabajadora catalana está sufriendo las consecuencias de un profundo ajuste impulsado por el empresariado del principado que resuelve la pérdida de mercados cautivos que le tenían hasta el momento resguardado de la dura competencia internacional con una no demasiado planificada pero sistemática acción dirigida a eliminar definitivamente su dependencia de los núcleos de obreros especialistas, acabar con los restos de antiguas prácticas y hábitos profesionales, y recurrir al manejo discrecional del empleo para subordinar a la clase obrera."³⁵

En aquest sentit, és freqüent trobar en fonts obreres la denúncia del treball infantil com una forma de pressió a la baixa de les condicions del conjunt de treballadors. Luís Aner va declarar davant la Comissió de Reformes Socials: "Se les emplea a todos (...) y es muy natural que así sea, pues los niños, a pesar de su escasa fuerza productiva, tienen para el capitalista la doble ventaja de costar poco en el mercado de trabajo y contribuir con su presencia en él a abaratar el precio de alquiler del trabajador adulto."³⁶ I més endavant: "Lo que se hace con el abuso que se llama 'trabajo de los niños' es retardar, impedir o hacer incompleto su desarrollo físico e intelectual, y sostener una ficción más entre tantas otras, como es la de afirmar que su concurso material mejora el estado de la familia obrera. Antes, por el contrario, empeora la situación del obrero adulto, cuyo salario se va reduciendo gradualmente, primero con el concurso de las máquinas, después y muy principalmente con el de las mujeres y los niños en la industria fabril y manufacturera."³⁷

Juan Amela, a la conferència al Cercle Socialista abans esmentada, plantejava el problema en termes semblants: "Todos sabéis la manera extraordinaria con que cada día aumenta la admisión de niños y mujeres al trabajo industrial, como tampoco ignoráis que cada día es mayor el número de obreros sin trabajo; esto es la

mano débil y de escaso coste sustituye al brazo fuerte y caro resultando de ello que la familia obrera armoniza sus ingresos con los pocos céntimos que el niño gana, con algunos miserables reales que la mujer cobra, pero los pierde con mucha mayor cantidad con lo que deja de percibir el jefe de la familia. El hombre que devengaba un jornal se ve sustituido por la mujer y el niño que no llegan a costar la mitad, y se ve obligado a buscar ocupación manual mucho más ruda; a servir muchas veces de simple peón, si encuentra donde, o bien, falto de todo medio de vida, se ve impelido a recurrir a la emigración, abandonando sus más caras afecciones."38

Com hem vist, l'estratègia patronal de desqualificació del treball responia tant a la voluntat de reduir la despesa salarial com a l'intent de posar fi a la resistència obrera organitzada. Les mateixes fonts obreres denuncien el treball infantil com una estratègia dels empresaris per fer front al moviment obrer organitzat. S'hi referia Juan Gómez, tipògraf, davant la Comissió de Reformes Socials: "Sobre todo desde el momento en que los tipógrafos han constituido un cuerpo que opone una resistencia seria (...) a la explotación industrial, desde ese momento los patronos han acudido al arma del aprendizaje. Esto explica que hoy, en contra de todas las leyes morales y de higiene, se encuentren talleres tipográficos llenos de criaturas que trabajan, no ya para periódicos de día, sino para periódicos de noche (...). Se está criando seres infelices sin ningún desarrollo, lo cual dará por resultado en la tipografía una generación completamente anémica, completamente ignorante y completamente desesperada."39

Els textos que hem analitzat fins aquí pertanyen indistintament a l'anarquisme i al socialisme, que com hem vist, defensen arguments semblants davant el problema del treball infantil. Com en tants altres aspectes, els elements d'anàlisi eren pràcticament iguals en les dues corrents del moviment obrer, i les diferències es situaven en el nivell estratègic. Els socialistes defensaven que la lluita de classes havia de servir també per forçar l'estat a adoptar mesures que milloressin progressivament la condició obrera, mentre que els anarquistes plantejaven que aquesta millora havia de passar per la destrucció de l'estat burgès.

Tanmateix, el rebuig al reformisme per part dels anarquistes era en alguns casos ambígu, com veiem en aquest fragment de l'article abans citat de Solidaridad Obrera: "Aconsejamos a los padres, hermanos o parientes de las muchachas explotadas de este taller que no consientan que se lucre a costa de sus hijas un desahogado como el apuntando y que en caso que persista su pasión de llenar de tuberculosas y anémicas los hospitales, sin perjuicio de que nos pongan en antecedentes a nosotros que siempre estaremos de su lado para lo que sea de menester, pasen aviso a la Junta Local de Reformas Sociales como mal menor. Y a los hombres que trabajan en este taller y toleran semejantes iniquidades les emplazamos a que depongan su servilismo y pensando en sus hijos demuestren sus [il·legible] negándose a que continúe semejante atentado contra la vida y la evolución. Estaremos a la mira de lo que ocurra. Y a la Junta Local de Reformas Sociales que demuestre que sirve para algo o que desaparezca, que sería lo mejor."40

Els metges higienistes davant el treball infantil

L'higienisme és un corrent de pensament social que sorgí la segona meitat del segle XVIII en els cercles il·lustrats. Postula i indaga la relació entre les condicions mediambientals i socials i les causes de mortalitat en els col·lectius humans, i proposa mesures reformistes de caràcter preventiu i polítiques de salut pública que impliquen àmbits tan diversos com l'urbanisme o l'alimentació. L'higienisme va experimentar un important desenvolupament el segle XIX, segons Llorens Prats a causa de tres factors: la dimensió que estava adoptant la qüestió obrera, la rendibilitat econòmica de la higiene pública (a causa de l'elevat cost social de les malalties) i el caràcter interclassista de les epidèmies, que originades en els barris pobres s'extenien arreu de les ciutats.41

Les topografies mèdiques són un gènere de literatura higienista que consisteix a descriure les condicions mediambientals i socials d'una localitat o d'una zona per determinar la incidència que podien tenir sobre les malalties. Sovint els seus autors eren universitaris i en molts casos tenien responsabilitats en els governs locals i provincials. En els seus llibres no trobem declaracions explícites de la seva orientació ideològica, i en canvi

sabem que pertanyen a un ampli ventall de tendències polítiques (liberals, catalanistes, carlins...) Tots defensen un reformisme dins els límits del marc teòric del liberalisme, i és freqüent trobar-hi posicions classistes o paternalistes. El fet que siguin gairebé tots d'extracció burgesa no suposa que evitin les crítiques més agudes.

El treball infantil és un dels *leit-motiv* de la literatura higienista. En la Catalunya de la Restauració trobem diversos exemples de la denúncia dels metges al treball dels infants, per les conseqüències que tenia sobre la seva salut física i moral.

Troblem dos exemples en les topografies de la ciutat de Manresa:

"Hemos visto a pobres niñas que escasamente tendrían siete años, abandonar muy de mañanita el suave calor de la cama que tanto robustece y anima a su tierna edad, y dirigirse a la fábrica con una cestita conteniendo frugales provisiones, y, al estar próxima a su taller, correr acelerada ¡tan sólo porque la campana con su metálica voz señalaba la disminución de unos céntimos en el jornal del rezagado!"⁴²

"Se ven muchachos y también jóvenes que, en la época que necesitan más alimento, reposo, instrucción y libertad para su conservación y crecimiento, a las cuatro y media de la madrugada deben dejar el lecho para ir al trabajo, incompatible con la instrucción literaria; mal vestidos, inspirando aire frío y húmedo, colocados a su punto, respiran un aire viciado cargado de polvo de algodón hasta las ocho para tomar algún poco de alimento; a las nueve entran de nueva hasta el mediodía, hora en que van a sus casas con todas sus prisas a comer una alimentación pobre hasta la una, un cuarto de hora par merienda y trabajar hasta las siete si el reloj señala bien."⁴³

Pel cas de Vic, Joan Salarich, a la seva *Higiene el tejedor*, assenyalava: "Niños he visto de siete años trabajar trece horas completas, pero su figura escuálida, su mirada fija y apagada, sus movimientos tardíos, hacen conocer al observador menos práctico la suerte desgraciada que a estos infelices aguarda." I més endavant: "Los infantes que resisten a estas privaciones, a la dentición y demás enfermedades comunes, cuando al lograr a los siete años que la naturaleza empiece a sonreírles... entonces se les sujeta al pie de la máquina." Per l'autor, la situació dels infants a les fàbriques "hace desear para estos infelices el estado de esclavitud en las antillas, cuyos trabajos son moderados y sólo de nueve horas diarias. (...) El látigo figura sobre el telar entre los instrumentos de labor...; cuando en los tiempos de demandas los obreros trabajan por las noches, los niños deben igualmente velar y trabajar y... cuando estas pobres criaturas se rinden al sueño, se les despierta por todos los medios posibles, comprendido el látigo."⁴⁴

José M. López Piñero, un dels principals historiadors de la medicina, cita l'obra de Membiela, referida també al món textil: "Hay en España innumerables fábricas donde vense niños y niñas de seis y siete años trabajando en pesadas máquinas catorce o dieciséis horas diarias; naturalezas jóvenes agostadas en flor, endebles, raquíticas y pobres que llenan las tablas necrológicas por el inicuo egoísmo de aquellos que buscan el trabajo barato del niño".⁴⁵

Els metges denunciaven l'incompliment sistemàtic de la llei protectora dels infants treballadors. J.I Eleizegui Lopez, un dels higienistes més coneguts del moment, especialitzat en higiene industrial, ho plantejava així en una data tan tardana com 1912: "La reglamentación de la ley de marzo de 1900 (...) coloca a nuestra legislación (...) al nivel de las mejores entendidas extranjeras; pero -vicio endémico en España- llenó unas columnas de la Gaceta, mereció plácemes y lauros y ni se cumplió su objeto ni el niño español se aprovechó de su determinación. Salid de vuestro domicilio y entrad en la fábrica o taller primero que a vuestro paso encontréis, y tened por seguro que en cada uno de ellos podréis descubrir más de un motivo de denuncia por incumplimiento de la ley."⁴⁶

És freqüent trobar entre els higienistes referències a la degradació moral que patien els infants com a conseqüència de l'ambient fabril. Esteve Monlau, es referia així a la indústria tèxtil: "(...) Las criaturas se ven

plagadas de cicatrices, de tumores, de deformaciones asquerosas. La población de tales manufacturas suele ser endeble, raquítica; criada a la sombra y encorvada sobre el telar, marchitase como una planta sin sol... El poco cuidado de los padres en educar a los hijos, el funesto ejemplo que ofrecen a éstos las fábricas, las conversaciones demasiado libres que en su presencia tienen los adultos, la promiscuidad de sexos... son otras tantas causas directas o indirectas de depravación. (...) Una sociedad se suicida cuando permite que el exceso de trabajo y las privaciones consuman las fuerzas nacientes de los niños".⁴⁷

El treball infantil al sector tèxtil

J.M. Borràs assenyala quatre factors que van contribuir de manera combinada a l'extensió del treball infantil fins esdevenir un fenomen generalitzat el segle XIX: "1) Insuficiència secular del salari pagado al varón adulto, cabeza de familia; 2) ausencia total de una intervención pública en el dominio de la acción social hasta comienzos del siglo XX; 3) desarrollo de una nueva demanda de trabajo infantil nacida con los inicios de la industrialización; y 4) perduración desigual de un sistema de aprendizaje y de cualificación basado en la experiencia y en la antigüedad acumuladas por el trabajador" ⁴⁸. Al llarg d'aquest capítol tractarem en profunditat cadascun d'aquests aspectes.

els infants i les dones exercien tasques auxiliars, mentre els filadors o teixidors eren treballadors especialitzats que ocupen una posició estratègica de coll d'ampolla en el procés productiu, i que mantenen algunes característiques del treball artesanal, controlant el procés d'aprenentatge. Aquests sectors d'obers qualificats tenien una certa capacitat de pressió sobre l'empresariat, la qual cosa, en un context de forta conflictivitat social, els permetia obtenir algunes millores en el salari i la jornada laboral.

L'empresariat pretenia reduir la seva dependència respecte aquest col·lectiu introduint un "self-actor", una màquina que no requereís força física ni coneixements especialitzats i que per tant permetés substituir els obrers qualificats per dones i infants més barats i fàcils de reclutar. La filatura fou el primer sector mecanitzat, amb la introducció de la *self-acting mule*, coneguda a Catalunya com a Selfactina, que aparegué a la Gran Bretanya el 1825. La indústria cotonera catalana va ser pionera en la industrialització espanyola: a Catalunya la selfactina fou introduïda els anys '50, en un context de fort desenvolupament previ a la crisi de la fam de cotó (1861–65). Malgrat la forta oposició obrera, que esclatà el 1854 contra la introducció de les selfactines, el 1857 era la màquina de filar més extesa.

Inicialment, les colònies s'instal·laven en zones on la mà d'obra disponible era bàsicament femenina i infantil (els homes seguien dedicats a les tasques agrícoles, de manera que s'establia una complementarietat entre l'activitat agrícola i la industrial al si de l'economia familiar). En el cas de les dones, es tractava d'una mà d'obra experimentada ja que havia treballat el cotó en el marc de la indústria domèstica. La importància del treball infantil a les colònies industrials és comprobable en el cas de Prats de Lluçanès on el 1841 els infants representaven gairebé el 40% del conjunt de la força de treball.⁷¹ Roser Nicolau va assenyalar que a la colònia Sedó d'Esparraguera, el 1858 el percentatge d'infants i joves arribava al 28% del conjunt de la força de treball.⁷² Pel que fa a les relacions laborals, les colònies permetien una gran mobilitat dels treballadors, la qual cosa dificultava la seva organització, ja que davant una vaga l'empresari podia portar obrers de poblacions properes que acceptessin les condicions de treball existents. Aquestes avantatges feien innecessari un ritme trepidant d'innovació tecnològica, ja que es podien mantenir baixos costos de producció amb una maquinària relativament endarrerida.

Aquestes consideracions ens porten a plantejar com a hipòtesi que en el cas de la indústria cotonera catalana, des dels anys '70 del segle XIX, la reducció dels costos de producció no es va assolir fonamentalment mitjançant la innovació tecnològica i l'augment de la productivitat –com en el cas britànic–, sinó que està més

relacionada amb l'ús massiu d'una força de treball poc qualificada i escassament organitzada, formada principalment per dones i infants.

La comparació de les dades del cens Cerdà i les del cens obrer de 1905 ens permeten estudiar l'evolució del treball infantil a Barcelona al llarg de la segona meitat del XIX. En primer lloc podem observar que es produeix un procés de diversificació industrial, tot i que la indústria cotonera segueix acaparant la majoria de la mà d'obra. Aquesta diversificació és menor en el cas del treball infantil, ja que la taxa d'activitat de les nenes en el tèxtil és la que menys es redueix. D'aquesta manera, les nenes adquireixen un major pes específic en la composició de la mà d'obra, mentre que el percentatge de nens disminueix. Aquest procés de feminització es dona també entre la població adulta, per la qual cosa Borràs considera que "niños y niñas siguen la misma evolución que jóvenes y adultos del sexo respectivo, pero con más intensidad"⁷⁶. Durant la segona meitat del XIX al cotó barceloní es dona una petita reducció del treball infantil masculí i una irrupció massiva de les nenes en tots els àmbits de la indústria cotonera. Cal recordar, tanmateix, que el cotó era el sector que acaparava més mà d'obra infantil, però no la indústria on el percentatge d'infants era major (en els sectors tèxtils anomenats "marginals" –producció de sacs, cordes....– hi ha més infants que adults).

Taxes d'activitat segons edat i gènere al tèxtil de Sabadell (1858)		
	Núm	%
Nens (menors de 14)	240	20,8
Nenes (menors de 14)	319	28,4
Homes adults	1580	50,1
Dones adultes	2155	69,8
Total	4294	50,4

Font: CAMPS, E. (1995 a), pàg 60

Taxes d'activitat segons edat i gènere al tèxtil de Sabadell (1858)					
Edat	Homes		Dones		
		Núm	%	Núm	%
8-15	250	21,3	185	16	
16-20	259	39,5	408	56,8	
21-30	552	37,1	547	39,4	
31-40	441	40,9	215	23,2	
41-50	205	30,6	101	17,3	
51-60	77	18,5	49	12,9	
61-70	15	8,5	18	10,1	

Font: CAMPS, E. (1995 b), pàg 166

J.M. Benaul ha calculat que entre 1848 i 1868 els infants representaven entorn al 17%

El treball infantil i l'economia familiar

Fins aquí hem analitzat els elements que van contribuir a generar una demanda de mà d'obra infantil a les indústries tèxtils. Però aquest és només un dels angles des del qual estudiar el problema. No podem deixar de banda la perspectiva contrària, la de les famílies obreres que es veien obligades a cobrir aquesta demanda amb "l'oferta" d'infants treballadors. C. Heywood assenyala diversos elements que contribuïen a fer del treball infantil un fenomen normalitzat al si de les famílies obreres: la necessitat d'un grau d'especialització que requeria un llarg procés d'aprenentatge, factors consuetudinaris vinculats a la concepció de l'educació, i motivacions materials. Pel que fa a les darreres, en el cas de França, aquest autor ha observat entre els obrers amb una millor condició material un retràs significatiu en l'edat d'incorporació al món laboral dels fills, i una clara coincidència entre la disminució de les taxes d'activitat infantil i l'augment general dels salaris al llarg de la segona meitat del XIX⁸¹. Des d'aquesta perspectiva cal situar-se en el terreny de les economies familiars per comprendre les motivacions, els ritmes i els processos d'aquesta oferta.

Les teories macroeconòmiques que s'han formulat per explicar el treball infantil han desenvolupat plantejaments de conjunt que, tot i ser imprescindibles per a una bona comprensió del problema, presenten greus problemes metodològics. En primer lloc, la utilització d'estadístiques d'àmbit estatal provoca una homogeneïtzació de les diferències geogràfiques, la qual cosa distorsiona la percepció dels processos industrialitzadors, que són pròpis d'un àmbit regional. A més aquestes estadístiques sovint ometen la indústria rural o acaben substituint l'evidència històrica perquè ignoren aspectes fonamentals com els salaris en espècie o l'existència de contraprestacions de treball. El treball infantil és un dels aspectes que tendeix a ser infravalorat en les estadístiques oficials, més encara des de l'establiment formal de la primera legislació reguladora, la qual cosa era reconeguda pels propis autors dels estudis estadístics decimonònics.

En el mateix sentit, S. Wolf assenyala que les teories de creixement econòmic treballen amb el reconeixement exclusiu de l'existència de relacions de mercat, sense tenir en compte factors "a menudo diferentes y más importantes que los de la maximización individual, y el intercambio de bienes y servicios, y que tenían menos que ver con el mercado que con sistemas familiares"⁸².

Una de les alternatives a les teories macroeconòmiques és l'adopció d'una perspectiva microhistòrica a partir de l'estudi de les estratègies familiars. El segle XIX i les primeres dècades del XX la nova societat industrial tenia dos fonaments: la fàbrica com a unitat de producció i la família com a unitat de consum i agent subministrador de la força de treball. D'aquesta manera, la família obrera era una peça clau en el funcionament del capitalisme i era tinguda en compte en les polítiques salarials i assistencials. De fet, com assenyalen Horell i Humphries, la industrialització no va suposar el trencament del vincle familiar, sinó que les famílies van tendir a concentrar-se en el mateix sector productiu, en forma d'equips familiars de treball: *"Developing local specialisation, and father's employment of their own children as workgroups in factories and mines in industrial districts (...) probably contributed to this trend. But it also suggests that the ability of father's to procure employment for their children was becoming increasingly important"*⁸³. L'associació directa entre l'economia familiar i la nova organització del treball derivada de la industrialització es va donar al si de la indústria domèstica.

La família, o la llar, constituïen la unitat de consum, i eren el marc de decisió fonamental en l'esfera del treball: les decisions sobre l'oferta de treball no eren individuals, sinó que responien a una lògica més àmplia, associada a les transformacions de les economies familiars. Camps destaca com *"recent studies have emphasized the flexibility with which families in the past made use of all their labour resources. In particular, it has been argued that patterns of labour force participation among 'secondary' wage earners (wives, children and other co-residing relatives) can be properly understood only when the internal dynamics of domestic groups and their adaptive strategies are fully taken into account"*⁸⁴. M. Llonch, pel cas de Vilassar, ha posat de relleu com durant la primera meitat del segle XX, el paper de la família en el recultament de la mà d'obra tèxtil era tant important que la població immigrada, mancada de suport familiar, sovint en quedava fora.

En aquest sentit per S. Wolf, "estrategia familiar es un término usado por los antropólogos para describir los

mecanismos de comportamiento de los grupos familiares dentro de un contexto económico y social. Para los historiadores, sin duda el término conlleva una valiosa introducción al análisis de las respuestas de las familias a presiones sociales y económicas, y de oportunidades que constituyen el marco de su vida y mundo. Estas respuestas eran extremadamente variables, desde formas de aceptación pasiva a las de manipulación, y estaban casi siempre en movimiento continuo, precisamente porque fuera estas circunstancias cambiaban constantemente"⁸⁵.

Davant la necessitat d'incrementar l'insuficient salari del pare, les famílies treballadores adoptaven diverses estratègies d'organització de la força de treball infantil i femenina. En alguns casos es va recórrer a l'augment del celibat definitiu femení, i al retràs en l'edat del matrimoni (les filles romanen dins el nucli familiar per assegurar la supervivència col·lectiva); en d'altres es va fer ús generalitzat del treball infantil i es va incrementar la fecunditat per disposar de més braços que incrementessin l'ingrés familiar.

Les economies familiars i l'evolució de l'oferta de mà d'obra infantil

El concepte de cicle familiar ha resultat molt útil per a l'estudi del treball infantil. Es tracta d'una construcció sociològica que assumeix que les famílies passen per una sèrie d'estadis diferenciats, en funció de la ràtio consumidors/productors, que determina pautes diferents d'ingrés i despesa i estratègies diferenciades de distribució del treball remunerat entre els seus membres. Durant la primera fase del cicle familiar, en els anys immediatament posteriors al matrimoni s'arriba a la millor relació membres actius/ inactius: és el moment en què tant el matrimoni com els seus pares treballen, i encara no hi ha fills de què fer-se càrrec. A mesura que avança el cicle, la família creix i la ràtio braços/boques disminueix fins arribar a un moment crític quan el pare té entre 30 i 35 anys i els fills són petits. Tot i que la mare segueixi treballant, en aquest punt la família troba dificultats serioses per garantir l'ingrés mínim. A partir d'aquí, el grau de dependència es torna a reduir, a mesura que els infants van entrant al món laboral i substitueixen les mares, que es dediquen a les tasques domèstiques: s'arriba a una nova etapa favorable quan el pare té entre 55 i 59 anys. A partir d'aleshores, quan els fills abandonen el nucli familiar i els pares deixen de treballar s'entra en una nova fase recessiva. Per Camps, "la familia tenía capacidad de ahorro durante los años que seguían al matrimonio, hasta los 35 años de edad del padre [...]. El nacimiento de los hijos situaba a las economías familiares en una condición crítica [...]. La mencionada situación de déficit se superaba, a partir de los 45 años de edad del padre, con la progresiva entrada de los hijos a la actividad remunerada, que daba a la familia, nuevamente, capacidad de ahorro. Esta situación era no obstante temporal ya que al jubilarse la persona más excedentaria del hogar familiar, el cabeza de familia, se incurría en un nuevo déficit, el más severo del desarrollo económico familiar"⁸⁶.

Evidentment, els ingressos per càpita de la família segueixen una evolució paral·lela. En aquest sentit veurem com, al llarg del cicle familiar, el màxim percentatge de l'ingrés familiar aportat pel cap de família no supera el 70%, la qual cosa demostra que des de ben petits, els fills feien una aportació considerable a l'economia familiar. Aquesta característica es va mantenir en el cas de Catalunya fins la dècada de 1920, i es reproduirà durant la Guerra Civil i la postguerra.

D'aquesta manera es va configurar una oferta de treball molt adaptable a les circumstàncies econòmiques de cada moment, la qual fou fonamental en el procés d'industrialització. Com s'ha afirmat recentment, "la transición al sistema fabril se sirvió de una oferta de trabajo altamente elástica que había de presionar sobre los niveles de bienestar"⁸⁷.

Treball infantil i treball femení

La introducció del sistema fabril va suposar que les dones quedessin relegades a tasques auxiliars en la filatura, un ofici que havien monopolitzat mentre era manual i domèstic. Aquest procés no es degué tant a causes tècniques o físiques com al fet que la producció de fil va perdre el seu caràcter domèstic. Ni tan sols la introducció de la selfactina va permetre que les dones assumissin tasques qualificades. A partir d'aleshores, treball de les dones fora de la llar es mantenia només fins pocs anys després del matrimoni, i quedava

restringit a tasques no qualificades.

Mentre els fills eren petits, les mares havien de treballar per garantir l'ingrés familiar mínim; aleshores els fills quedaven a càrrec d'altres parents. Montserrat Llonch ha verificat en el cas de Vilassar que "Cuando los hijos eran pequeños y no trabajaban, la madre se veía obligada a permanecer en la fábrica hasta que los hijos entrasen en el mercado para poder sustituirlas [...]. La necesidad de ingresos por parte de la familia aparece como el motor condicionante básico que marca este proceso y, en función de éste, el cuidado de los niños se resuelve sin grandes dificultades. La solución utilizada fue el aprovechamiento de los recursos expertos y disponibles de la localidad: las mujeres mayores que habían dejado la fábrica"⁸⁸. Aquestes àvies i ties portaven sovint els nadons a les fàbriques durant els descansos perquè fossin alletats per les seves mares. Les dones que tenien fills petits i treballaven, però no comptaven amb aquest suport (sobretot als grans nuclis urbans o en el cas de famílies immigrants), van protagonitzar des de mitjans segle XIX la reivindicació de guarderies a les fàbriques.. Aquestes dones no van tenir més remei que avançar el moment del desalletament, o tenir (quan els ho permetien) els fills al costat mentre treballaven. En aquest sentit A. Duarte ha comprovat que en algunes ocasions els obrers protestaven per l'expulsió d'infants que jugaven dins la fàbrica, o bé que ajudaven les seves mares en tasques senzilles.

Un cop els fills eren prou grans, rellevaven a les mares a la fàbrica, i aquestes es dedicaven a tasques domèstiques. Aquesta pauta d'assignació del treball familiar mostra una clara racionalitat econòmica. D'una banda, com recorda Camps, "la reproducción social y demográfica del hogar era una tarea prioritaria entre las clases trabajadoras, y las distintas formas de trabajo doméstico eran vitales para todos los miembros del hogar; de este modo, a partir de los 30 años de edad el trabajo femenino era básicamente trabajo doméstico no remunerado."⁹⁰

D'altra banda, en la decisió d'abandonar la feina fabril en casar-se per part de les dones no només hi incidien aspectes de tipus domèstic, sinó també la preferència patronal per les dones solteres. A més, l'estructura salarial existent, marcada pel gènere i l'antiguetat, fomentava la substitució en la força de treball de les mares pels fills: la dona no accedia als mecanismes de promoció interna a través de l'aprenentatge i la qualificació, mantenint un nivell salarial estancat; per contra, els fills, a mitjà termini obtenien salaris creixents, per la qual cosa generava més ingressos a les famílies que el treball de les mares.

A partir dels 15 anys, els nois joves iniciaven el procés formal d'aprenentatge dins la fàbrica, i els seus salaris augmentaven a mesura que desenvolupaven tasques més qualificades. En canvi, les joves treballadores no rebien cap formació especialitzada, sinó que treballaven bàsicament per acumular una dot. Per Camps, les diferències en el salari femení eren alhora producte del sistema d'aprenentatge i de l'assignació de rols de gènere heretats de la indústria domèstica a la fàbrica. Això explica que quan una família comptava amb fills en edat de treballar, substituís el treball femení per l'infantil: *"From the viewpoint of a working-class family it was logical to substitute women's with children's work since, in the medium term, the latter yielded the greater monetary return. This is perhaps the main reason that married women so rarely worked outside the family after the age of 30 or 35. By then, most would already have had at least one child old enough to enter the factory"*.⁹¹ Aquest és un exemple més del caràcter interdependent de les utilitats individuals i de la presa de decisions econòmicament racionals amb l'objectiu de maximitzar l'ingrés col·lectiu.

El fet que el treball femení fos qualitativament menys remunerat s'explica per l'existència de mercats interns informals de treball dins les fàbriques. E. Camps assenyala que aquests constituïen el mecanisme d'adaptació dels sistemes artesanals de qualificació i promoció a la nova estructura fabril. Aquests mercats interns suposaven d'una banda la pervivència d'equips de treball formats per dones joves i infants en règim de subcontractació, que rebien menor remuneració pel fet de no estar subjectes a cap procés d'aprenentatge i mantenir-se en els marges de l'economia formal. D'altra banda, aquests mercats interns eren segmentats en funció del gènere. Aquesta segmentació ha estat explicada per Brown i Philips⁹² com a resultat de l'exclusió de la dona de la cadena de promoció interna dins l'empresa, a causa del caràcter temporal de la seva activitat o bé de l'herència de pautes gremials. Per Piore, en canvi, la causa de la menor remuneració del treball femení

era la brevetat dels contractes, que impossibilitava la promoció o els augments salarials.

El procés invers de substitució dels infants per les mares a les fàbriques no es produiria a Catalunya fins després de la Primera Guerra Mundial. El 1919–20 trobem una presència massiva en les fàbriques tèxtils de dones casades i vídues i alhora no hi ha indicis de l'existència d'infants menors de 9 anys a les fàbriques, mentre es pot apreciar caiguda significativa del percentatge d'infants de 10 a 14 anys. Camps ha verificat aquest fenomen en el cas de Sabadell⁹³. Llorenç Ferrer ha percebut el mateix procés en les colònies industrials, on a partir de 1920 es detecta una presència massiva de treball femení⁹⁴. Monsterrat Llonch ha destacat el mateix fenomen pel cas de Vilassar⁹⁵.

Aquest procés es dona en un context en què la descendència final s'ha reduït molt i per tant ha minvat qualitativament el volum necessari de treball domèstic. Per Camps, "la mayor disponibilidad de las madres para realizar tareas remuneradas, nacida de la propia transición demográfica catalana, parece ser otra causa de las mejoras alcanzadas en su vida laboral [...] El salario femenino, creciente durante una parte crucial del ciclo vital, ayuda también a explicar la nueva dinámica de asignación del trabajo dentro de las economías familiares [...] La reducción de los ingresos procedentes del trabajo de los niños (que ahora son menos y llevan consigo unos mayores costes de educación) sería compensada por el incremento del trabajo remunerado de las madres [...]. Trabajo femenino e infantil respondían más a factores de oferta que de demanda, adaptándose continuamente a las alteraciones que la evolución económica y demográfica imponían a las economías familiares"⁹⁶.

D'aquesta manera, la reducció del treball infantil seria el resultat combinat del desenvolupament tecnològic, la generalització de l'escolarització, la legislació protectora, la millora dels salaris femenins i el procés de transició demogràfica.

Treball infantil, salari masculí adult i nivell de vida

El treball infantil era un fenomen que tenia repercussions sobre el conjunt dels treballadors. D'una banda, suposava una part fonamental de l'ingrés familiar, i de l'altra era sens dubte un factor de pressió a la baixa de les condicions de treball generals.

Els ingressos generats pel treball infantil, així com els aportats per les dones, tenien una incidència central en el benestar de les famílies. Es tractava d'aportacions complementàries al principal salari, el del cap de família, però que podien ser determinants per la majoria de famílies obreres, que vivien al límit de la misèria. D'aquesta manera, el treball infantil seria el resultat combinat de pobresa i industrialització. El fet que, en el debat entorn als nivells de vida, la historiografia hagi tendit a ignorar aquests components de l'ingrés familiar ha portat a distorsionar-ne la seva comprensió. De fet, aquest debat es fonamenta exclusivament en l'evolució del salari real masculí adult –en si mateix un problema prou complex– però clarament insuficient. S. Horrell i J. Humphries assenyalen els problemes d'aquest tipus d'aproximació, que deixa al marge l'anàlisi d'aspectes fonamentals derivats del procés industrialitzador: "*the real wage approach implicitly assumes that the same number of people were dependent on the male wage through time, that non–wage inputs into welfare did not decline, and that the earning opportunities of women and children were unaltered. Yet it is just in these areas where industrialisation is argued to have brought significant changes*"⁹⁷.

Amb la introducció del treball fabril, el percentage de l'aportació a l'ingrés familiar de dones i infants va augmentar, però com que en les primeres fases de la industrialització la dona només treballava a la fàbrica mentre era jove, i hi havia moltes més oportunitats de treball per als infants, la contribució d'aquests era més destacada (entre el 3 i el 10%, segons aquestes autores).

En el cas espanyol, E. Ballesteros, en un estudi sobre la diferència entre salari i pressupost familiar entre 1860 i 1930, centrat a Barcelona, Madrid i Vizcaia, ha demostrat que el jornal del cap de família no podia assumir el conjunt de despeses familiars, i que per tant l'aportació monetària de dones i infants resultava

imprescindible per complementar l'escàs jornal dels obrers espanyols. De fet, el salari masculí adult no arribava ni tansols a garantir la partida d'alimentació del pressupost familiar.